

ХЕРЦЕГ-НОВИ ПОСЛИЈЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА ПО ЗАПИСИМА ТОМА К. ПОПОВИЋА¹

Томо Крстов Поповић,² просвјетни радник, историчар и књижевник, родио се, живио и умро у Херцег-Новом. Оставио је бројне радове од којих му је најзначајнији „Херцег-Нови — историјске биљешке“, објављен 1883. г.,³ допуњено и прерађено издање 1924. г. и фототипско издање 1982. г. поводом 600-годишњице Херцег-Новог.

Посљедњих деценија XIX вијека, у доба када Томо Поповић започиње свој рад, у Херцег-Новом живе и раде познати књижевници и културни радници: Симо Матавуљ, др Милан Јовановић, др Лазар Томановић, а нешто касније и Марко Цар. У то вријеме ту живи и дјелује и извјестан број свештених лица и помораца који чине језгро напредних, културних људи. Утицај Томових учитеља приликом школовања у Задру, и дружење са већ афирмисаним људима од пера, учинио је да се поред просвјетног рада, више од пола вијека бавио и писањем. Из мале вароши као што је тада био Херцег-Нови, под аустријском окупацијом, Томо Поповић одржава преписку са бројним писцима и свима онима који воле књигу. Тако, „он скромни учитељ“, како сам каже, дописује се са преко осамдесет људи који су оставили трага у нашој науци и култури. Нераздвојно и искрено пријатељство везивало га је не само са Симом Матавуљем, Лазаром Томановићем, Марком Царем, већ и са Ивом Војновићем, Буром Даничићем, Владимиром Боровићем, Димитријем Руварцом, Јосипом Белчићем и другима. Сарадник је многих листова и часописа свога времена.

¹ Овај рад је посвећен стотридесетогодишњици рођења Тома К. Поповића (1853 — 1983 г.).

² Максим Злоковић, „Томо Крстов Поповић — књижевник и историчар“, Зборник „Бока“ 8, Херцег-Нови, 1976.

³ За сада се зна да је сачуван један примјерак који се налази у библиотеци Архива Херцег-Новог.

Безброј пута показао је Томо Поповић родољубље. Бесплатно не само да учи осамдесеторо избјегле дјеце из Херцеговине ван брине и о њиховој исхрани, одјећи, а захваљујући њему стиже им помоћ са свих страна. У балканским ратовима организује сакупљање помоћи Црвеном крсту. У својој школи у Топли пред моћним царем Фрањом испитује баке из националне историје. Зато и није необично што га аустријске власти у току првог свјетског рата интернирају као политички опасног.

Својим тестаментом непокретну имовину оставља у хуманитарно-културне сврхе, библиотеку Учитељској школи, а своју писмену заоставштину Српској академији наука и умјетности у Београду. Поред бројне преписке, радова у рукопису, разних прибиљежака из прошлости херцеговачког краја, ту су и двије свеске које чувају податке о свему значајном што се, по мишљењу Тома Поповића, збивало у Херцег-Новом и ближој околини, па и шире, од 1. XI 1918. до 1. XII 1923. године.⁴ У доба када је почео водити ове биљешке Томо К. Поповић је имао 65 година живота и 44 године просвјетног рада и већину објављених радова.

Шта је интересовало Тома К. Поповића, шта је он биљежио о личностима и догађајима из периода крајем 1918. до краја 1923. године? У његовом фокусу интересовања нијесу само локални догађаји и личности него и шире, а о чему дознаје, углавном, пратећи штампу. Сасвим је разумљиво да је то субјективно гледање, али гледање личности која се четири и по деценије бавила просвјетним радом, личности која је превела већи број књижевних радова са италијанског језика, која је написала бројне радове из прошлости овога краја, затим новеле, драме и друге врсте књижевних родова. То је човјек који има широке погледе на свијет, али ипак човјек средине у којој је пошкао и живио.

Сви вјекови туђинске власти нијесу отуђили човјека од овог краја. Под млетачком управом дјелује самоуправни општина Топалска комунитад кроз читав XVIII вијек, која обавља управну и судску власт над територијом нешто мањом од данашње општине херцеговачке, изузимајући град. Кореспонденција је обављана на матерњем језику, ћириличким писмом. На челу комунитала је „капетан од бакете“ са четири суђе, који су бирани од чланова брацке, које је свако село бирало на сеоском збору, на годину дана. Ова самоуправни власт одиграла је велику улогу за очување националног интегритета овога краја под туђинском влашћу.

⁴ Биљешке су записане у двије свеске стандардног формата, а чувају се у Архиву Српске академије наука и умјетности. Фотокопије истих налазе се у Архиву Херцег-Новог. Прва свеска садржи податке од 1. XI 1918. до 27. I 1922, а друга наставак до децембра 1923 г. Прва свеска садржи 159 страница а друга до 227. странице.

Аустријска управа овим крајем, у два наврата, траје више од једног вијека. Она и поред довођења својих људи, покушаја гушења националних права и слобода, даје и извјесне слободе. Општинске управе, осим политичке, војне и полицијске власти су у рукама домаћих људи који, природно, раде на основу постојећих законских прописа. Отварањем основних школа, па и средњих, на матерњем језику, и увођењем народног језика у администрацији и на суду, замјенивши до тада званични италијански језик, лобијањем права на употребу свога општинског грба и вијорења тробојке, уз аустријску заставу, знатно се поправило стање под аустријском влашћу крајем XIX вијека.⁵ Општинска управа, посебно од шездесетих година XIX вијека, доста самостално је радила, па је тако одлучивала о општинској имовини, бринула о општинским путевима, вршила надзор над трговином, здравственом службом, над јавним редом и миром, водила надзор над грађном и отварала и издржавала основне и средње школе, а вршила је и друге послове. Једино је посљедње године рата сједицама општинског вијећа (од 17. VI 1917. до 18. XII 1918) руководио царско-краљевски тврђавски заповједник.⁶ Поред свега аустроугарска власт је била веома тешка, посебно током ратних година.

Свестрано проучавајући писмену заоставштину Тома К. Поповића ипак нијесмо могли тачно закључити шта га је навело да пажљиво води хронику Херцег-Новога само од новембра 1918. до новембра 1923. г. Може се претпоставити да је основни разлог био одушевљење које је настало ослобођењем од турске власти послје четири вијека. Можда је то своје одушевљење, и одушевљење својих суграђана, тај тако значајан догађај желио да забиљежи на папир, да остави будућим покољењима, или да преточи у један рад којег, нажалост, није урадио. За нас су ове забиљешке, овакве какве су стигле до нас, веома значајне, јер нам дају драгоцене податке за догађаје и личности на тих првих послјератних година првог свјетског рата у херцеговском крају и шире, и то податке који се не могу наћи у сачуваној документацији. Догађаји и личности, природно, забиљежени су онако како их је Томо К. Поповић видио и доживио, са свим симпатијама или антипатијама, посебно према појединим личностима.

Пажљиво читајући ове забиљешке можемо сврстати у више група. То би, прије свега, били догађаји око ослобођења од аустроугарске окупације односно оснивања државе Срба,

⁵ Марија Црнић-Пејовић, „Прилози борби за националну слободу крајем XIX вијека у херцеговској општини“, Зборник „Бока“ 9, Херцег-Нови, 1978. г.

⁶ Марија Црнић-Пејовић, „Организација и рад Општинске управе Херцег-Нови (1870—1941)“, Зборник „Бока“ 12, Херцег-Нови, 1980. г.

Хрвата и Словенаца, као и одлука нове власти о праћењу живота и рада краља Петра I регента, односно краља Александра и осталих чланова краљевске куће. Овим догађајима посветио је, можда, и највише пажње, што је сасвим разумљиво. Томо Поповић је, прије свега, родољуб коме је тешко падало то што је образовање морао стицати на туђем језику, италијанском, живјети и радити под туђинском влашћу, и у седмој деценији живота доживјети стварање Југославије — ослобађање од његовине туђинске власти, о чему су сањале генерације његових предака и он сам.

Другу групу чине забиљешке о државним и црквеним свечаностима, обиљежавању важних годишњица догађаја из прошлости. Посебно је детаљно описао оснивање и рад Нишке гимназије односно задужбине Бошковић — Буровић — Лакетић, друге куће Тома Поповића. У четврту групу би могли сврстати забиљешке о животу, раду и боравку или проласцима кроз Херцег-Нови личности које су у политичком и друштвеном животу имале значајно мјесто.

Знатну пажњу посветио је доласку, боравку и животу руских избјеглица којих је у овом крају у то вријеме било у знатном броју.

Прве двије странице ове хронике чини увод, а почињу Његошевим стиховима из „Шћепана Малог“, и говори о сусрету Његоша и енглеског лорда у Напуљу, које је забиљежио Љуба Ненадовић, а затим наставља: „Тако и моја маленкост не би кадра била док сам гол жив — па да живим и стотину година да испуња сва чуда и покорје, сва безаконја и насиља што је крволочна Аустрија у саме ове четири године и по починила на јадни српски Народ. Довољно би било исказати само што смо ми овдје у Херцег-Новоме доживјели... Али, нека их! Како су разнани тако су и обрнани! Да не мутим дакле својиме народно весеље због пропасти њихове, а ослобођења нашега, ја ћу овдје да прибљежим делом све што се важна догодило у овоме моме родном мјесту од посврата, па до дана данашњега тј. ак престалох да пишем ову свакидешну мјесну хроникву“⁷

Затим се наставља биљежење, и то свакодневно од I. XI 1918. до I. III 1919, а до I. XII 1923. повремено, зависно од

⁷ Вјероватно је ове биљешке преписао, што би закључили на основу његових ријечи на почетку: „...ја ћу овдје само да прибљежим редом све што се важно догодило у овоме моме родном мјесту од посврата, па до дана данашњега тј. док престалох, да пишем ову свакидешну мјесну хроникву“. Да је редовно водио биљешке може се закључити и по томе што је писао и о временским приликама: „Данас овдје освану диван дан...“ На страни 228, написао је: „1924 година“ и даље нема текста. Да ли је и даље водио биљешке, па их није стигао преписати и средити, за сада је немогуће тачно утврдити.

тога шта је сматрао потребним забиљежити и отргнути од заборава.⁸

Хроника почиње, као што смо рекли, 1. новембра 1918. године. Под тим датумом читамо да је аустријски контраадмирал Хорти предао посланику Далматинског сабора и изасланику Народног вијећа из Загреба Франићу, све ратне бродове, а овај је одмах по добијеним упутама из Загреба привремену команду предао Вончину — Словенцу, који се убрзо захвалио на дужности и команду над ратним бродовима у Боки предао Катинели-Обрадић.⁹ Приликом предаје бродова скинута је аустријска застава и „извјешена наша састављена од српске, хрватске и словеначке заставе“ уз паљбу топова. Истога дана је у Херцег-Новоме котарски поглавар за Боку Владимир Будисављевић, позвао све начелнике бокељских општина и обавијестио их о капитулацији Аустрије и предаји бродовља, и замолио их да се одржи ред и мир. Томо Поповић биљежи да је у народу настало опште веселе, да је мушко и женско носило тих дана кокарде српске, хрватске и словеначке. На свим јавним зградама и на кућама вијориле су све три заставе, а на „општинском дому послуже пет година завијорила се српска застава, а први пут поред ње и хрватска“. Истога дана враћен је на општинској згради грб који је скинут почетком рата.¹⁰ „Тако исто више врата по дућанима и кафанама, биртијама итд. стадоше брисати са туђијем словима написати натписи, а успостављати исти са ћирилицом, као прије, што бијаху.“

Истога дана стигла је вијест да се Далмација са Дубровником и Боканом придружила новој држави. Општински чиновници скинули су аустријске униформе које су морали носити током рата.

⁸ Највјероватније је мислио ове биљешке употријебити за још један рад о Херцег-Новом, јер у својој аутобиографији каже: „Сада Поповић ради на историјским цртама свог родног мјеста, које ће издати ако поживи под натписом „Историјске биљешке о Херцег-Новоме“, а у којима ће пошто је сабрао много новог градива — опширнијих и детаљних вијести бити него што је изио у свом „Херцег-Новом“.

⁹ Катинели је пензионисан, а замјенио га је Дубровчанин пуковник Бизаро, веома кратко вријеме, а затим је на његово мјесто дошао генерал Лесић који је пензионисан 24. XI 1918.

На мјесту Лесића за кратко вријеме био је Дубровчанин пуковник Бизаро, којег је замјенио 2. I 1919. г. пуковник Борбе Јосиповић и остао на дужности до почетка јуна 1920. г. када је испраћен из Новог уз велики број грађана, „јер је најљепши глас о себи оставио“.

¹⁰ Италијани су 1941. г. поново скинули овај грб. Пронађен је седамдесетих година и поново враћен на своје мјесто, односно на балканској згради зграде Архива Херцег-Новог, у којој је некада био општински дом.

Већ сутрадан, на позив бившег начелника Јефта Гојковића,¹¹ у „Хрватском лому“ народ из мјеста и свих кнежевина, по наредби Народног вијећа из Загреба, изабрао је Мјесно народно вијеће: „Јефто Гојковић, парох и прото топаљски Петар Рафајловић, мјесни католички парох Дон Јозо, каноник Вујковић, Томо Крстов Поповић, наставник у Српској морепловској школи у Србини, трговац Нико Доклестић, порезни чиновник Алесандар Достинић, геометар Марко Н. Цар,¹² трговац Антун Треке¹³ и поштарски чиновник Јосип Иванишевић.“ За председника Народног вијећа у Херцег-Новоме изабран је Јефто Гојковић, за потпредседника изабрана су двојица свенитеника, а за секретара Томо Поповић. Народно вијеће имало је савјетодавну власт и пружало помоћ властима у тим првим данима ослобођења по капитулацији Аустрије.¹⁴ Одмах је народу издат проглас, који је саставио Т. Поповић, у коме је обавијештен да је изабрано девет чланова у општинско Народно вијеће, с наређењем да кнежеви сваке поједине кнежевине, у договору с народом, изаберу пододборе преко којих ће се договарати и сарађивати са општинским Народним вијећем.

Пошто је овом скупу присуствовало више од половине општинских вијећника, на предлог председника Марка Бидовића поново је за начелника општине постављен Јефто Гојковић.

Трећег новембра град је и даље окићен заставама. Поред поменутих, могла се видјети и по која чешка застава, посебно на кућама Чеха. Тoga дана одржан је скуп народа на Белависти, којем је, како наводи Томо Поповић, присуствовало око 5.000 душа, и то из цијеле општине. „Не само да је шпела Белависта прекривена народом него и дуж калдрме и на пијаци, све чељаде до чељадста“. Поворка народа са грађанском музиком сакупила се код „Хрватског дома“, а затим се увукла на Белависту. Са балкона општинског дома одржао је говор прото Петар Рафајловић, а затим „неки војнички капетан Цонко-Хрват“. Касније је поворка ишла до цркве на Топли, па се поново вратила из Белависту, гдје је говор одржао Васо Шширов Јовановић, ћак из Котора.

¹¹ Јефто Гојковић био је начелник херцеговачке општине од 29. X 1877. до 9. X 1881. затим поново од 1905. до јануара 1917. године. Од глада до новембра 1918. не присуствује сједницама, наводи због болести, али је и даље начелник само што његову дужност у то вријеме обављају последици Нико Борошић и Марко Бидовић. На дужности начелника остаје до смрти новембра 1922. године.

¹² Алесандар Достинић и Марко Цар дали су оставку 28. новембра због одласка на дужност у Котор.

¹³ Иступио је из Народног вијећа, а на његово мјесто је изабран Јово Секуловић.

¹⁴ Функција народних вијећа престала је 4. јануара 1919. г.

Истог дана проио се глас да примирје није склопљено те је Народно вијеће тражило објашњење од војног аустријског заповједника Гусека, који није знао дати тачан одговор јер је три дана био без званичних вијести. Сутрадан је стигла званична потврда да је склопљено примирје и тога дана се на свим тврђавама завијорила српска застава.

Тих дана бројна аустроугарска војска, која се повлачила из Црне Горе и Албаније, пролазила је кроз Херцег-Нови, годећи са собом и продајући у бесијење или уништавајући опљачкану стоку.

Шестог новембра Народно вијеће одржало је сједницу којој је присуствовао и которски бискуп Франо Учелини. Поново се окупио народ уз вијорење барјака и пратњу грађанске музике, очекујући до пола ноћи на пристаништу потпуковника Светозара Симовића. То се позивља и сутрадан. С. Симовић са двојицом италијанских официра из Котора стиже у 9 сати. Народ је одушевљено дочекао уважене госте, а одушевљење је достигло врхунац када је заснирала српска химна и то пред аустријским официрима који су је морали одслушати уз војнички поздрав. Као што је и уобичајено, госте је овом приликом поздравно бискуп Франо Учелини, а отпоздравили су му С. Симовић и италијански потпуковник.

Доласку и боравку савезничке војске и ратних бродова у заливу Боке, посебно доласку њихових представника, а нарочито српске војске у Херцег-Новоме, посвећене су бројне страшице.

Тако су 11. новембра у Боку ушли француски, италијански, амерички и један енглески ратни брод. Два дана касније у Залив су упловили неки италијански ратни бродови, а један број италијанских војника смјестио се у Зеленици и Мељинама. Сутрадан је на хотелу „Бока“, гдје је било сједиште војне команде, извјешена поред српске и француска застава, јер је ту била смјештена и чета француских војника. Енглески војници били су смјештени у Тивту, а српски и италијански у Котору.

Шеснаестог истог мјесеца на пијаци је изведен музички програм од стране музичара које је са свог брода упутно француски контраадмирал Цаубет.

У току овога мјесеца неколико стотина америчких војника смјестило се у Зеленици. Они су заузели војну болницу у Мељинама за своје потребе, али су пружали помоћ и народу, посебно у љковима којих није било у тралској апотеци. Многи Бокељи који су боравили у Америци дружили су се са америчким војницима.

Истовремено се неколико стотина новодошаних италијанских војника смјестило у Мељинама.

Десетог децембра француска војска отпочела је са уништавањем мина које је на улазу у Боку поставила аустроугарска војска.

Половином децембра у Мељинама се усидрио енглески брод „Данубио“ са 800 српских официра, војника и чиновника, који су били на пропутовању из Солуна за Ријску, па даље за Србију, својим кућама. У граду окићеном у њихову почасти, дочекао их је велики број грађана, и поздравила два члана Народног вијећа. Послије подне је српска војна музика са брода одржала концерт „на горњој пјаци“. Концерту је присуствовао и српски генерал Милић и француски контраадмирал Паубет. Клишање и одушевљење народа, играње кола уз музику трајало је све до ноћи. Дан је био ливан те су се многи дивили нашој клими, говорећи да и у Ници није љепше. Гостима је предато цвијеће и гранчице са наранчама, које расту у ово доба године под ведрим небом — забиљежио је Томо Поповић. По ријечима записаним тога дана сазнајемо да су многима потекле и сузе радоснице. Поред свега, Тома Поповића је посебно дирнуло, а било их је још таквих, што се тог дана српски војник слободно у коло хватао до свога претпостављеног. „Не бијаше ту дакле аустријске укочености, да прост војник не смије пред официром ни духом мрднути!“ Увечер је приређена вечера у хотелу „Бока“, а затим се играло до касно у ноћ.

Половином 1919, тачније 31. јула Боку су, осим једног ратног брода, напустили француски војници. Наредног дана из Котора је, уз клишање Француској, свечано испраћен француски генерал који је у Боки имао врховну команду над француском, италијанском и српском војском. Двадесет првог децембра исте године дошли су неки мањи бродови и одвукли разоружане аустријске бродове који су договорно помијешени међу државама Антанте.

Французи су 4. марта 1921. године предали нашим властима „Арсенал“ у Тивту. Ову примопредају пратила је топовска палба, свирање новске грађанске музике, а завијориле су се наше заставе на „Арсеналу“ и свим нашим бродовима. За овако значајан чин пред Тиват су допловили енглески и италијански ратни брод, који су истог дана отпловили, док су двије француске торпиљарке отпловиле сутрадан.

У другој половини децембра исте године, у посјету нашој земљи — Сплиту и Дубровнику, а затим Боки, допловио је адмиралски брод „Утах“ са америчким адмиралом Nieblach. При уласку у Залив, код Оштре, са брода је у знак поздрава испашен 21 топовски хитац, а са истим бројем хитаца отпоздрављено је са „Шпањолс“. Брод је продужио за Тиват, гдје је, у име цијеле Боке приређен свечани пријем. Сутрадан се „Утах“ усидрио испред Хорцег-Новог. Посјетили су га генерал Павловић, са абу-

тантом, и пуковник Киклић, који су америчком адмиралу предали орден „Белог орла I степена“.

Поповић је сматрао да је значајно забиљежити отварање у Дубровнику (Грузу) 31. VIII 1923. године Прве војне поморске академије код нас, и прво развијање наше ратне заставе на нашим ратним бродовима. Два дана раније кроз Нови су прошли „аутом пут Бенковића и Тивта“ генерал Петар Пешић и вицеадмирал Драгутин Прица који су допутовали из Београда да присуствују свечаностима у Дубровнику.

Покушаји Италије да присвоји Далмацију, па и Боку, имали су одраза и на догађаје у Боки. Тако италијански генерал у Котору јавља 25. XI 1918. г. француском контраадмиралу за Боку и команданту српске војске у Котор да преузима сву команду над савезничком војском у Боки. Француски и српски командант одмах су енергично протестовали тражећи да се италијански официр изјасни ко му је издао такво наређење.

Десетог децембра 1919. г. Т. Поповић је забиљежио да се проносе гласови да ће Габријел Данушио са присталицама бившег црногорског краља Николе заузети Боку и Црну Гору. Због тога су стигле три регименте до 12.000 војника у Боку, а позвани су и сви одрасли мушкарци из Боке од 18 до 50 година да буду у приправности. Сутрадан је у Боку упловио велики ратни брод и усидрио се под Тиват. Причало се да ће их још доловити. Сматрало се да је узрок њиховог доласка да српјече, у име Антанте, уколико Италијани покушају заузети Боку. Почетком септембра (11) 1920. поново су позвани сви одрасли мушкарци од 18 до 50 година на збор, на пијаци св. Мухаила, таје им је о намјерама Италије говорио потпуковник Пилетић. Упозорио је да треба бити стално спреман, а позвани треба да вјежбају код својих кућа недјељом и празником. Исти би били нека врста народне страже. Слично је говорио и командант мјеста, пуковник Киклић.

Послије ослобођења и капитулације Аустро-Угарске, најзначајнији догађај којему је Томо К. Поповић морао посветити пажњу у својим биљешкама је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Вијест о овоме стигла је у Нови депешом Народног вијећа из Котора 3. децембра увече. Одмах је падат проглас од стране Народног вијећа Херцег-Новог у коме се народ позивао да 4. децембра у 11 сати дође на пијаци пред опћинским домом, „са манифестацијама да да одушка своје неопштивом веселу“. Истовремено је одлучено да се благодарење одржи у обје цркве на Адријин дан, крсном имену Караборковића, и то у граду, а по селима у прву недјељу. Четвртог децембра град је освануо окићен, а велики број народа сакупио се на заказаном мјесту. — „Није изостало куће, неко из патрио-

тизма, а неко што мора." Било је доста и сељана „јер је срије-
ла подуназарни дан". Поред српске, хрватске и словеначке за-
ставе, америчку и француску заставу носили су њихови војни-
ци. Послије одржаног говора проте Петра Рафаиловића и одсви-
ране српске, хрватске и словеначке химне које је народ саслу-
шао гологлав, и након дугог клицања краљу Петру и регенту
Александру, сви присутни су у поворци отишли пред хотел
„Боку" гдје их је дочекао пуковник Симовић. Начелник Ј. Гој-
ковић честитао је С. Симовићу уједињење, уз жељу да ова
честитања пренесе у Београд. С. Симовић се захвалио и „пре-
поручио слогу и сложан заједнички рад, јер је ова нова зграда,
ова краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, још није ни допола
сазидана; хоће се за овај посао још доста и времена и рада".
Истог дана Народно вијеће упутило је телеграм краљу Петру
у Београд. 9. децембра из Београда је стигао телеграм захваљ-
ности.¹⁵

Даље новости око формирања владе, локалне или друге
управе Поповић је прлио из штампе или „стиже глас", „про-
носи се глас" итд. Тако је 19. децембра 1918. г. прочитао у
новинама да је образовано прво министарство уједињене краље-
вине. „Стојан Протић је именован за предсједника министар-
ства, а др Апте Трумбић за министра вањских послова, итд. итд."
20. јануара стигао је глас да је Централна влада у Београду
именовала српског генерала Милована Васића делегатом за
Далмацију и Боку, са сједиштем у Сплиту, и да се већ од 7. XII
налази у Сплиту.

За вријеме млетачке управе, и касније аустријске, Бока је
била у саставу Далмације. Ни послје уједињења то се стање
није промијенило. Током 1919. г. покушавало се да се Бока
Которска одвоји од Далмације. Тако је 2. децембра 1919. године
у Херцег-Новом др Руди Сарделић, адвокат и ниши чиновник
министарства у Београду, у општинском дому говорио виђе-
нијим грађанима, сеоским главарима и свештеницима о одва-
јању Боке од Далмације и прочитао меморандум који је упућен
регенту Александру. У меморандуму се захтијевало да се Бока,
уз припајање херцеговачких Крушевца, Суторине и Колавоске
Виталине, прогласи посебном провинцијом. Никола Перов До-
кљестић, бивши секретар општине, и Крсто Поробић изабрани
су у састав делегације из Боке, као претставници херцеговачке
општине. Томо Поповић је сматрао да ови чланови делегације
немају ни способности ни квалитета да би могли допринијети
повољном рјешењу ове акције. Дајући неповољно мишљење о
њиховим способностима, те овај запис завршава ријечима: „Хеј,
куку људи!..." 12. децембра делегација се вратила. Њихово

¹⁵ Оба телеграма су у цјелости забиљежена.

мишљење је било да ће министар унутрашњих послова који их је примио, овај захтјев одмах позитивно ријешити. Међутим, „Политика“ је тих дана о овоме писала, нагласивши да је министар одговорио да ће захтјев проучити и да је потребно са овим упознати Земаљску владу у Сплиту. Сутрадан по пријему делегације из Босне на челу са Љубом Јовановићем, министра су посјетили и студенти из Босне, који су студирали у Београду и који су се изјаснили против отцјепљења Босне од Далмације. Службени лист „Далматински гласник“ од 4. јула 1923. г. доноси је одлуку Министарског савјета да је бококоторски срез одвојен од Далмације и прилозан зетској области, те је тако престала свака надлежност Покрајинске управе у Сплиту над Босном. Поповић додаје да хрватске новине нијесу биле задовољне том одлуком.

О раду општинске управе има мало података. Изпријед смо навели да је општинско вијеће 2. XI 1918. г. поново изабрало, односно да је поново преузео дужност начелника Јефто Гојковић. О општинском вијећу има неких помена приликом свечаности и неким другим пригодама. Забиљежено је, такођер, да се општинско вијеће састало први пут после уједињења 18. децембра када се начелник у кратком говору дотакао прогласних дана, а затим су брисани као почасни грађани Херцег-Новог сви они који су били изабрани под притиском аустријске власти: „Ц. К. аустријски генерали Саркотић, Зсбер и Ролингер, ц. к. намјесник далматински Атемс, ц. к. адмирал, не знам му имена — и ц. к. котарски поглавар у Боки Буџаковић“.

Овдје би требало забиљежити да се 30. новембра 1918. г. босанско поглаварство вратило из Херцег-Новог у Котор, гдје се преселило ради веће безбједности првих ратних дана. Тада се повратило у Котор и 27 чиновничких породица.

Поједине догађаје из сусједних крајева такођер је забиљежио Томо К. Поповић, било да су до њега стигли као службена вијест, било као гласине. Тако се телеграмом који је стигао из Котора сазнало да је Црногорска народна скупштина у Подгорици збацила династију Петровића и прогласила уједињење Црне Горе са Србијом, те признала законитим краљем Петра I. Четвртог децембра ноћила је у Херцег-Новом, на путу за Београд, делегација од 18 чланова Велике црногорске скупштине на челу са њеним патријархом Дожићем. Она је у Београду требала да саопшти закључке Скупштине. 30. децембра делегација се вратила преко Херцег-Новог за Подгорицу.

Почетком децембра Поповић је забиљежио да се за италијански новац купује оружје јер Италијани желе повратак династије Петровић, односно краља Николе. По њему агитација је веома јака, и именује неколико лица из Котора, од којих

су двојица и утекли из Котора. Има присталица краља Николе и у Херцег-Новом. Неповољно се изражава о краљу Николи као самовољном владару, и сматра да ова акција Италијана и њихових истомишљеника лоше дјелује, сије неслогу међу народ и омета уједињење свих у једну државу.

Он биљежи и догађаје у Црној Гори из почетка јануара. Биљежи одлазак пуковника Ристића са војском из Котора на Цетиње, да угуши побуну. Сазнао је, такођер, да је и војска која је била стационирана у Тивту због тих догађаја у приправности, али каже да није био потребан и њен одлазак на Цетиње јер је Ристић то ријешити мирним путем. Међутим, наводи да је у окрипајима погинуло око 500 Црногораца.¹⁶

На основу новинских вијести Поповић је забиљежио да је 1. марту 1921. г. умро у Антибесу црногорски краљ Никола I. На основу истих извора биљежи да је у Сан Рему умрла бивша црногорска краљица Милена. Њој посвећује већу пажњу и, за разлику од краља Николе, пише са симпатијама, износећи да су све новине пуне некролога и да је заслужила назив „сиромашка мајка“.

Све новости о члановима владарске куће Карађорђевића које су објављивале и у новинама пажљиво је забиљежио, и то од када се по црквама први пут почео помињати краљ Петар, на његова смрт, парастос, вјеридба и женидба краља Александра, најава, рођење и крштење и рођендан краља Петра, као и Александра и краљице Марије, женидба принца Павла, атентат на краља и како су се и на који начин ти догађаји рефлектовали и прослављали у Херцег-Новом.

Црквени празници и свечаности, као и државни празници, обиљежавање разних годишњица, заузимали су, по простору који им је Поповић посветио, мјесто иза напријед наведених.

Прослављање бадњег дана и Божића, како православног тако и католичког, забиљежено је сваке године, као и дочекивање Нове године.

Тако 25. децембра 1918. г. биљежи: „Католички божић. Пуцање пушака и пјевање, знак весела, на све стране. Нешто необична, што се није чуло још од прије рата.“ Сутрадан је, такођер, „све исело, а све мирно“.

Шестог јануара 1919 — православног бадњи дан — по старом српском обичају и обичају војништва у Србији — како нам каже Т. Поповић — највиша војна лица на коњима, грађанска музика у ауту са све три заставе, за њима доста грађана у аутима и колима, а за њима војници и народ пјешке стигли до Лаловице гдје су убрали бадњак уз пуцање пушака. У истом

¹⁶ Види: Др Димо Вујовић, „Уједињење Црне Горе и Србије 1918“, Титоград, 1961. г.

поретку вратише се до хотела „Боке“ гдје наложише бадњак. Здравницу је одржао пуковник Борбе Јосиповић, уз велико кланцање народа. Веселе се наставило до касно у ноћ.

Сутрадан на литургији у цркви на Топлој присуствовали су сви виђенији грађани, пуковник Јосиповић и мноштво народа. Затим су виђенији грађани, обје вјероисповијести ишли у стан Јосиповића на честитање. Три дана су трајали весеље, пјесма и пуцава.

Уочи 13. јануара (по старом) у „Хрватски дом“¹⁷ позвани су на чајанку српски официри, те заједно са грађанима, уз музику и игру, дочекали српску Нову годину.

Идуће године се, такођер, на бадњи дан брао бадњак, у Лаловину се весело славило, али не онако као претходне године. Ни на божићној литургији у Топли није било онолико народа, а није присуствовао ни један војник, а врло мало официра. Нигдје се није чуло ни пуцање, јер је било забрањено.

Дочек Нове године био је као и претходне.

За двије сљедече године ови празници су само нотирани, уз напомену: „весело као прошле“, или само „као прошле године“.

Како је 15. јануара 1919. г. усвојен грегоријански календар, то се од те године у Поповићевим биљешкама појављује и дочекивање Нове године 31. децембра.

Два дана пред Савин дан 1919. г. стигла је наредба Земалске владе из Сплита да се тај дан у свим школама прославља, а уз одржавање школских свечаности дјечи говори и о светом Сави, као просвјетитељу и учитељу српског народа. Те године, нарочито, много народа је присуствовало литургији у цркви св. Саве на Савици. Многе жене су ишле босе јер су се завјетовале „мајке да необесине, сестре да не обезбрате, а жене мужатице да се у црно не увију“. Послије подне музика, пјесма и коло на пијаци, а увечер свечана забава, коју су приредили „Српски дом“¹⁸ и „Хрватски дом“, која је трајала до зоре.

И наредних година је слично прослављан Савин дан, уз учешће више или мање народа, зависно од временских прилика.

Од црквених празника Т. Поповић биљежио је сваке године Богојављење и Спасовдан, који се прослављао на Топли. Послије литургије, уз музику и играње кола, весеље је трајало до касно у ноћ. Тог дана ношена је и литија кроз град до цркве св. Арханђела Михаила и патраг.

¹⁷ „Хрватски дом“ касније је назван „Југословенски дом“, а налазио се гдје је данас Раднички универзитет.

¹⁸ „Српски дом“ се налазио у приземљу бивше зграде депанданса хотела „Бока“. Аустријске власти су на почетку рата затвориле дом и забраниле његов рад. Дом је обновљен и поново отворен 1. јуна 1919. г.

Савним је природно да је прослављање Господњи дана на Савини, посебно прве године послје ослобођења, детаљно забиљежено код Тома Поповића. Народа је 1919. године, на тај дан, на Савини било много. Посебним бродовима стигли су излетници из Дубровника и Котора. Уочи празника калуђери су, по традицији, давали вечеру сиромасима. У цркви је пјевало мјесно пјевачко друштво. Послије подне уз јело и пиће, слушање гуслара, уз музику се играло до пред вечер, затим антија, а послје ње је свирала херцеговска и дубровачка музика. Идућих година се слично прослављало код манастира Савине.

Ускрс и Бурбевдан само су једном погирани, док остале црквене празнике, осим поменутих, скоро и не помиње, ако не узмемо у обзир Андријин дан, крсно име династије Карађорђевића, који се може уврстити и у ондашње државне празнике.

Уједињење и осамостаљење српске цркве и оснивање српске патријаршије пажљиво је забиљежено, као и црквене свечаности које су тим поводом одржане.

Мошти Стевана Првовјенчаног које су из манастира Студенице у току рата биле смјештене у манастир Острог, 29. априла 1919. г. посебним возом из Зеленике, уз пратњу црквених великодостојника и војника, однесене су за Београд односно за манастир Студеницу. О овоме се у Новоме није ништа знало, па се, по мишљењу Поповића, јако жалило што није приређен свечан испраћај и што мошти нијесу преноћиле у манастиру Савина чиме би му се углед још више подигао.

Од црквених свечаности вриједно је забиљежити да је 27. јула 1919. г. рашко-захумски владика Кирил Митровић, као администратор Бокошторске епархије освјештао новосаграђену цркву св. Василија Острошког у Кумбору. Том приликом била је велика свечаност, а послје подне је свирала херцеговска музика.

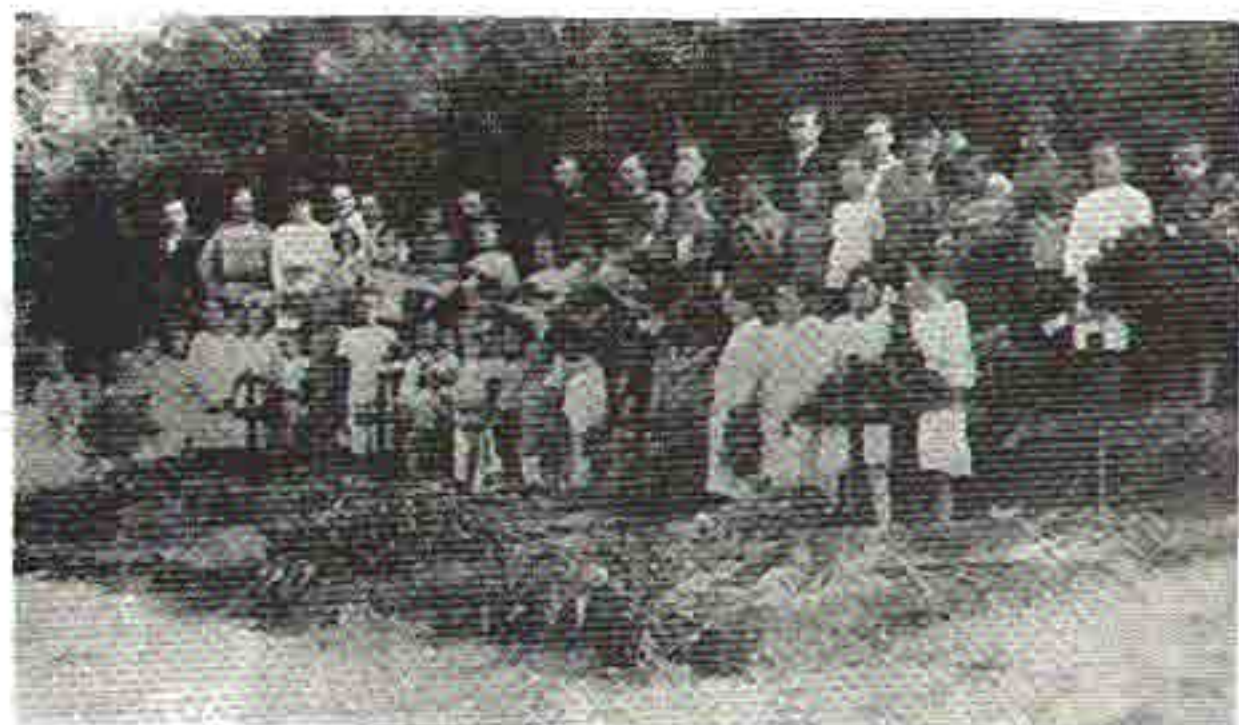
Посебно је детаљно описао одржавање задушница Зринском и Франкопану у цркви св. Јеронима. Такође су у току ових година одржани парастоси Вуку Караџићу, Живојину Мишићу, те погинулим савезничким и српским војницима.

Оваје је вриједно забиљежити и враћање звона на црквама које је у току рата аустријска војска скинула за своје потребе. Стицајем околности, како сазнајемо од Тома Поповића, звона са Велике и Мале цркве на Савини била су смјештена у једном углу магазина на Зеленици, одакле су сва остала звона црква из Боке понесена. Изгледа да су ова била заклоњена неким другим материјалом и тако пронађена на истом мјесту 22. децембра 1918. године и враћена уз велико весеље у манастир. Првог јануара 1919. први пут су звонила, захваљујући највише зидару Глигу Беранићу из Србине, који их је у тако кратком времену намјестио.

Тек 10. септембра 1922. г. постављена су звона на цркви св. Јеронима. По обреду католичке цркве свако звоно је добило име и имало кума приликом обреда. Купљена су прилозима католика из мјеста и продајом неке црквене имовине, а коштали су 40.000 динара.

Снакако је разумљиво да је тала било немогуће потпуно одвојити прослављање државних празника од црквених. Исто је и са обиљежавањем годишњица историјских догађаја. Сви празници, па и почетак школске године обавезно је обиљежаван одржавањем службе божје у обје цркве, односно у православној и католичкој. Тако су Дан уједињења, Савиндан, годишњица ослобођења, Видовдан, краљев рођендан, више или мање једнако прослављани. У свакој прилици обављала се литургија у обје цркве — у православној и католичкој, понекад само у једној, зависно од тога шта се прослављало. Црквеним обредима том приликом присуствовали су по дужности војни, државни и црквени представници. Послије тога, зависно од празника, организовано је народно весеље или други облици празновања.

Сматрамо потребним описати прослављање првог Видовдана у слободи. Тога дана у Херцег-Нови је дошао народ из јужне Херцеговине, Пашировића, Будве, Грбља, Котора. Пошто су одржане службе божје у обје цркве кренула је са Белавиште понорка према Шиньоли. Поворку су сачињавала школска дјечаца са српском заставом из Српске поморске школе из Србине, затим су пошета 22 вијетна, соколи који су носили српску, хрватску и словеначку заставу, за њима грађанска музика, а за њом соколи Срби и Хрвати са читаве Боке, за њима пјевачко

Помен стријелцима у I свјетском рату на Шиньоли

друштво „Јединство“ из Котора, па православни и католички свештеници, те пуковник Б. Јосиповић са официрским збором, један француски официр као изасланик француског генерала из Котора, па општински представници, учитељи, чиновници, брат стријељаног Филипа Хашије, те остала својта стријељаних на Шпањоли за вријеме рата и маса непрегледног народа. Рачуна се да се код Шпањоле окупило око 6.000 људи. На сваком гробу (17) постављен је крст и кандало, а у центру крст са именима свих стријељаних. Прво је дон Јозо Вујовић одржао помен на гробу Ф. Хашије, затим је музика одсвирала „тужаљку“, а почасна чета испалила плотун. Након тога је двадесет православних свештеника одржало парастос, а касније су одржали говоре: прото П. Рафаиловић, правник Митар Миљевић, начелник Грбља Лазаревић, поп Рабеновић који је као војни капелан пратио покојнике на стратиште, правник Буи, поп Саво Накићеновић и поручник Дражић.¹⁹

Напријед смо рекли да је Поморска школа у Србини односно Нижа гимназија²⁰ била други дом Тома Крстова Поповића. То је сасвим разумљиво када се зна да је у тој школи радио скоро четрдесет година, не рачунајући ратне године када школа није радила. С обзиром на значај те школе за херцеговачки крај, овдје ћемо дати опширније податке о школи из забиљежака, на основу којих се овај рад и базира.

Када се први пут после ослобођења састало општинско вијеће (18. XII 1918. г.) донијело је одлуку да се одмах отвори Српска моремловска закладна школа у Србини „коју је неправда и сила аустријска одмах у почетку рата, као све српске школе, била затворила“.

Делегација која је почетком децембра 1919. г. путовала у Београд у вези одвајања Боке од Далмације подијела је и захтјев Херцег-Новог да се дозволи да се Српско-поморска шко-

¹⁹ 1924. г. подигнут је „Народним мученицима споменик на платоу испод манастира Савине од захваљаних Бокља — стријељанима за вријеме I свјетског рата у Боки Которској 1914—1916“ са именима: „Никола Радановић из Грбља, Филип Хашија из Оребића, Милан Срзентић из Будве, Иво Поповић из Шпича, Петар Радовић из Невесиња, Васо Милишић из Дубровника, Јован Лезић из Кипина, Марко Радовић из Грбља, Иво Поповић из Грбља, Саво Анђус из Паптровића, Лазар Срзентић из Паптровића, Бура Зековић из Паптровића, Крсто Вуковић из Паптровића, Марко Калоштро из Паптровића, Стјепо Зеи из Шпича, Никола Павловић из Паптровића, Мило Митровић из Паптровића, Јово Вукић из Грбља.“

²⁰ О Српској поморској школи у Србини писано је више радова. О Нижој реалној гимназији има само један прилог Јована Накићеновића „Прва генерација Државне ниже реалне гимназије у Херцег-Новоме“, а може се паћи података и у раду Душана Мандића „Сто двадесет пета година од оснивања херцеговачке поморске закладне школе у Србини“, Зборник „Бокс“, 13—14, Херцег-Нови, 1982.

да у Србини реорганизује у Приватну нижу реалну гимназију. Већ крајем децембра у „Службеним новинама“ бр. 168 изашао је Указ краља Петра којим се овом захтјеву удовољава. Међутим, школа је као таква отпочела са радом још 22. IX 1919. г. Те прве године уписало се 49 ђака,²¹ од чега је било 9 ученица. Према овим биљешкама наставници су били: „Глиго Бурасовић, опћински тајник — предаје латински, математику и природопис, Томо Поповић, бивши наставник у предреченој српској поморској школи — предаје српски, талијански и географију, Н. Миловић, учитељ у Кутима предаје француски и нотално пјевање — два катихете — православни прото Рафанаовић и католички каноник Вујовић.“

Службени „Далматински гласник“ од 23. јула 1921. објавио је да је Министарство просвјете Приватној нижој реалној гимназији у Херцег-Новом дало право јавности, што је значило да ће њена свједочанства вриједити као и других државних школа. Крајем маја 1922. г. школу је посјетио инспектор Министарства просвјете К. Петковић. Упознавши се са радом школе и наставом, чиме је био веома задовољан, обећао је да ће се свесрљно заузети да школа постане државна, односно да се издржава из државног буџета, а не да је издржавају бачки родитељи. Једанаестог новембра 1922. године од Школског одсјека Покрајинске владе у Сплиту стигао је Указ којим је четвороразредна Приватна нижа гимназија у Новоме претворена у државну. Истим актом препоручено је да се настави са радом на исти начин до добијања средстава и упута од Министарства просвјете.

Упис, почетак сваке школске године, као и крај, Томо Поповић је редовно биљежио. Тако сазнајемо да је школске 1921/22. упис извршен 15. IX, а школа отпочела са радом 19. IX 1921. г. Тридесетог јуна 1922. завршила је та школска година и тога дана су ученицима подијељена свједочанства. Од 102 ученика и ученице у три разреда (45 у први, 23 у други и 34 у трећи разред) први разред није завршило 10, а други 2 ученика.

У септембру 1922. г. извршен је упис за школску 1922/23. те је у први разред уписано 69, у други 39, у трећи 25 (за четврти разред недостају подаци). Седамнаестог истог мјесеца отпочела је настава, с тим што су тог дана, као и увијек, баци прво присуствовали служби божјој, затим су им дата потребна оба-

²¹ Читав указ о отварању Ниже гимназије налази се у препису, у биљешкама. Подаци се у потпуности не слажу са подацима изнијетим у раду Ј. Накићеновића који их је узимао из Летописа школе и школских извјештаја из каснијих година.

²² Ј. Накићеновић у наведеном раду каже да су разред завршила 44 ђака.

вјештења, а упућено је и више телеграма у Београд и Сплит са обавјештењем да је отпочела нова школска година и уједно су упућене захвалности због подржављавања школе.

Нижа реална гимназија у Херцег-Новоме добијала је помоћ за свој рад. Мислимо да је то вриједно истаћи, јер о томе до данас није ништа објављено.

На XV редовној скупштини „Српске кредитне задруге“ из Херцег-Новог, одржаној 9. V 1920. г. одређено је да се од тандијема да 10.000 круна за најпотребније Приватној нижој реалној гимназији у Херцег-Новом.

Крајем 1921. године, тачније 29. децембра, Томо К. Поповић је преко Српске банке у Новоме добио 35.520 круна које су упућене из Трста, а по његовој процјени најпотребније су биле да се утроше за Нижу реалну гимназију. Тога љета поморски капетан, Новљанин Нико Јанковић из Трста боравио је у Новом и послје разговора са Томом Поповићем обећао помоћ за ту школу. Уз новац је упутио писмо и списак давалаца: Српска општина Трст (2.000 итал. лира), Александар Мицић, предсједник Српске општине у Трсту (50), кап. Лука Матовић (100), кап. Широ Миковић (100), кап. Бишо Бете (100), Светозар Ђатовић (100), трговац С. Илић (25), трговац Р. Јокић (25), Широ Јанковић (300), Нико Јанковић (100), др Радослав Квекић (50) и кап. Саво Никовић (50) динара). Поповић је предложио одбору школе да се новац стави на банку, а да се сваке године на Савин дан, од камате, подијели помоћ добрим а сиромашним ђацима. „Разумије се да ти ученици морају бити из херцегновске општине“. Да ли је овај приједлог прихваћен за сада нијесмо могли доћи до података.

Четриестог августа 1922. године стигло је из Сјеверне Америке (Ville Montana) од Мокрињанина Божа Николина Бурђевића 250 долара, односно по тадашњем курсу 80.000 круна Нижој гимназији. У име одбора писмо захвалности написао је Томо К. Поповић, уз потписе свих чланова одбора.

Томо К. Поповић 11. октобра 1922. г. добио је писмо у коме је обавјештен да је седмог упућено преко Трговачке банке у Дубровнику 50.000 круна, од чега 25.000 за јавну добротворност, а 25.000 за Нижу реалну гимназију. Уплату је извршио Miguel Mihailovich у име своје жене Гине.²⁵ Они су тада живјели у Паризу. На крају писма изричито се тражи да се о овом

²⁵ Према подацима у забиљешкама Бина Михаиловић је кћерка поморског капетана Јова Вукасовића из Ораховца, а мајка јој је из Новог, кћерка капетана Широ Даниловића који је некад био начелник општине херцегновске. Бина је као дијете отишла са породицом у Буенос Аирес гдје јој је отац радио код Николе Михаиловића. Тамо се удала за Николиног брата Миха. Њета 1922. г. била је у родном крају — Боки — и многим установама и појединцима дала помоћ, а на основу разговора са Томом Поповићем упутила је овај новац.

поклону не објављује ништа у новинама. Поповић је примљени новац положио у банку и обавијестио управу школе.

Почетком 1923. г. (3. фебруара) професорски збор Нишке реалне гимназије у Херцег-Новом добио је писмо од српског патријарха Димитрија и акције „Друштва за грађевине и саобраћај странаца“ из Херцег-Новог у вриједности од 5.000 динара. Овај новац је по жељи патријарха требао да се употреби као помоћ за школовање вриједних а сиромашних бака, посебно оних који би се посветили свештеничком позиву. Истог дана наставнички збор је упушта са овим, а затим је упућен телеграм захвалности уз потписе свих наставника и обавјештење да ће се основати „заклада патријарха Димитрије“, што је и била жеља дародавца.

Из билежака још сазнајемо да су два наставника ове школе прото Петар Рафанловић и Томо Поповић одликовани орденом св. Саве IV, односно V реда.

За ово вријеме, нешто више од пет година, кроз Херцег-Нови је прошло, краће или дуже боравило више познатих личности, било политичких, свештених, војних или културних радника. Поред ових личности код Поповића има забилежака и о личностима које су тада, а неке и касније, биле значајне у јавном животу наше земље.

Тако је 22. новембра 1918. овдје боравио др Божо Вукотић, бивши боксајски заступник на Царевинском вијешу у Бечу. У кафани „Аша hell vista“ Томо Поповић је са још неколико грађана водио разговор са Б. Вукотићем који је имао новости из Загреба, одакле је стигао. 20. децембра исте године стигао је глас да је влада у Силиту именовала др Божа Вукотића за извјешатеља за Бокву умјесто дотадашњег И. Франића.

Три дана касније из Котора, на путу за Косовску Митровицу, кроз Нови проутовао је српски генерал Михаиловић. Вечеру му је у својој кући приредио општински лекар Борбе Марић.

По оцјени Тома Поповића, најсвечанији лочек, не само за овај период, приређен је Новљанину Мирку Комненовићу²⁴ првих дана фебруара 1919. године. О М. Комненовићу и његовом раду, посебно његовим заслугама у рату, Поповић говори веома позитивно, али налази му и замјерке, посебно „што око себе купи свакога редом не пазећи, да ли је дотични поштен, јели збиља патриот и зна ли што. Он Мирко све то види, али се не да разлогу“ ... „Ми смо нажалост доста морално напани, па и омалтавили у патриотизму, стога нама треба људи патриота који ће нам млађи нараштај подизати, и васпитавати, да буду, као наши стари, у свему челици; јер сам потпуно увјерен, да патриота напола нема, већ; или си патриота, или нијеси“. Било

²⁴ Игњатије Злоковић, „Мирко Комненовић“, Зборник „Боква“, 13—14. Херцег-Нови, 1982.

је предлога да се подигне и славолук у част доласка М. Комненовића, али: „Ко их је наметан савјетовао да од тога одустану не знам.“ „Свакако приправио му се изванредан дочек, кога ни један Херцеговљанин није до данас доживио откада је Твртко саградио овај град.“

Најчешћи посјетиоци Херцег-Новог у ово вријеме били су Љубо Јовановић и бискуп Фрањо Ућелини.

Четрнаестог августа 1919. г. после прирешене вечере у Каменарима стигао је у Херцег-Нови и преноћио у хотелу „Америка“ државни савјетник и бивши министар Љубо Јовановић. Сутрадан је у општинској згради до подне примао грађане, после подне је посјетио манастир Савину, а увечер је у његову част на пијаци свирала грађанска музика. Наредног дана је возом отпутовао за Београд.

Октобра 1920. у кафани А. Бачановића одржан је збор присталица Радикалне странке из херцеговске општине, коме су присуствовали и представници свих села. Изабран је одбор од 24 члана који је требао да спроведе изборе за конституанту, а који су били заказани за 28. новембар. У одбор је из сваког села изабран по један члан, а из града 4 члана. За кандидата је једногласно прихваћен Љубо Јовановић, истакнути Боквањини пута министар у Србији, а тала државни савјетник у Београду. Током новембра Љубо Јовановић је више дана боравио у Боки. Дошао је 10. XI возом из Београда у Нови. Ту је преспавао и отпутовао за Котор, одакле се повратио 19. новембра, те са општинског балкона говорио окупљеном народу о заслугама и раду Радикалне странке. Одмах затим отпутовао је за Рисан и Пераст гдје је, такође, требао одржати говор. 24. истог мјесеца је у друштву са др. Славком Милетићем, Р. Раичићем (зетом Н. Пашића) и новинаром Бркићем, аутом пропутовао кроз Нови, из Котора за Дубровник.

У друштву главног директора у Министарству саобраћаја Михаилом Илићем и народним послаником Војиславом Шолом, народни посланик Љубо Јовановић је 7. IX 1922. г. поново дошао у Нови. Град је том приликом био свечано окићен. Гости су дочекали „сви одличнији грађани“. После ручка отпутовали су за Котор. Након два дана и Љубо Јовановић је одржао говор на скупу у кино-сали, гдје је говорио о Радикалној странци и потреби јединства сва три народа.

Осамнаестог марта 1923. г. одржани су избори за заступнике у парламенту. Тада је огромном већином гласова у Боки изабран за министра вјера Љубо Јовановић, а за његовог замјеника Мирко Комненовић.

Которски бискуп Фрањо Ућелини, видјел смо раније, већ је првих дана по ослобођењу боравио у Херцег-Новом. 23. VI 1921. године прошао је кроз Нови из Котора, на путу за Загреб.

Тридесетог септембра 1921. долази оваје да у цркви св. Јеронима обави црквене обреде. Често га пут води кроз Нови. Тако 9. XII 1921. пролази кроз Нови, враћајући се из Београда, у друштву са каношником Милошевићем, гдје су боравили ради уређења односа између цркве и државе. Септембра наредне године, као што је већ речено, благословио је звона на цркви св. Јеронима. 17. октобра исте године, опет је на проласку са каношником Милошевићем на путу за Куманово, гдје присуствује прослави кумановске битке, а затим и у Пећ, на свечаности устоличења патријарха.

У Новоме се 11. августа 1919. г. за стално настанио др Лазар Томановић,²⁵ министар предсједник у Црној Гори, родом из Лепетана, познати књижевник. Др Лазар Томановић становао је у кући Тома Поповића, у којој је примио 9. марта 1923. г. надбискупа барског и примаса Србије г. Николу Добретића. 20. јануара 1920. присуствовао је ручку који је приређен у Новоме у част доласка Кирила Митровића, рашко-захумског епископа и администратора бокешког.

Априла (21) 1921. г. стигао је са породицом, из Америке, Вељко Радојевић.²⁶ У овим билешкама већ раније смо се срели са овим именом и то 18. VIII 1919. г. када је у „Службеним новинама“ Краљевине СХС објављено његово писмо др Тихомиру Борђевићу. У писму пише да су му два сина млађа од 18 година погинула у рату. Да осигурање једнога од њих износи 10.000 долара, а да се исто исплаћује у мјесечним ратама у року од двадесет година. Вељко Радојевић даље обавјештава да је у договору са својом женом одлучио да изваја 100 динара мјесечно за петорицу младића, синова палих бораца (по 20 динара мјесечно), и то: „једноме из Босне, једноме из Херцеговине, обојица морају бити Срби, једноме из Хрватске, Хрвати, једноме из Србије, Србину, и једноме из Словеније, Словенцу“. Поповић каже да је овај поступак свакога обрадовао у Новоме, и додаје: „али у исто вријеме и зачудно, како се није сјетио и кога сирочета из Боке, коме је родитељ пао на бојном пољу, као борац за слободу“.

У Херцег-Новом је јануара 1920. године боравио на зимовању митрополит призренски Гаврило Дожић. Становао је на Топли код удолице Петра Комненовића.

²⁵ Бројни радови су објављени о др Лазару Томановићу и његовом раду — у Стварању, Историјским записима, Зборнику „Бока“ и другим часописима. Покојни др Боко Пејовић радио је обиман и свестран научни рад о др Лазару Томановићу.

²⁶ Максим Злоковић, „Вељко Радојевић, књижевник и фолклорист“, Зборник „Бока“ II, Херцег-Нови, 1979. г. и од истог, „Библиографија Вељка Радојевића (хронологија)“, Зборник „Бока“ 12, Херцег-Нови, 1980.

Боравећи у току зиме у Дубровнику, 15. маја 1920. г. кроз Херцег-Нови је, посјетивши манастир Савину, пропутовао за Котор књижевник Владан Борђевић.

Почетком септембра 1920. кроз Нови је пропутовао за Црну Гору и министар финансија Коста Стојановић.

Министар веза Велизар Јанковић пропутовао је 2. маја 1921. кроз Херцег-Нови и дочекан од представника општине, на путу за Котор, као и при повратку.

Увечер 24. јула 1921, пошто су одржане манифестације и митинг против комуниста због атентата на краља и убиства Милорада Драшковића, дочекан је чехословачки амбасадор из Београда. Приређен му је свечани дочек на пијани, уз говоре и музику, што је трајало до поноћи. Ујутро је отпутовао за Дубровник.

Два месеца касније Херцег-Нови је посјетио и министар правде Марко Буричић. Том приликом обишао је суд и послаје боравка од неколико сати отпутовао за Котор.

Новљанин, књижевник Марко Цар²⁷ боравио је у свом родном мјесту од 1. до 10. августа 1921. године. Боравећи службено у Дубровнику, задржао се овај, а затим отпутовао преко Дубровника, Сплита и Бакра за Београд.

О Новљанину Шпиреу Познановићу,²⁸ библиофилу, пријатељу Сима Матавуља који је дуго година живио у Паризу, писала је опширно „Политика“ у броју 4441 од септембра 1921. г. под насловом „Бијела враћа“. Наиме, он је у Америци сакупио помоћ и добровољце за борбу против непријатеља у првом свјетском рату и сав сакупљени новац предао нашем посланству у Њујорку.

Боравак краљице Марије са пратњом у Боки, од 21. до 28. априла 1923. године, посебно њен долазак на Савину 22. априла и затим пролазак за Дубровник, описан је детаљно и са олушевљењем.

У Поповићевим забиљешкама има и неколико помена о смрти и сахрапи одређених личности. Тако је забиљежена сахрана капетана Лазара Симовића који је умро у болници Мелине 1. VI 1919, од рана задобијених у рату. Сахрањен је уз учешће музике, српског и хрватског сокола, мјесног пјевачког

²⁷ Рођен је у Херцег-Новом 30. VII 1895. године. Живио је у Задру од 1879. до 1919, а од тада у Београду, гдје је и умро 1. XI 1953. Сахрањен је код манастира Савине. Био је дописни члан САН. Своју библиотеку поклонио је библиотеци Завичајног музеја, односно библиотеци Архива Херцег-Новог.

²⁸ Ш. Познановић је пријатељествовао са Симом Матавуљом од његовог доласка у Нови па до смрти. Живио је дуго година у Паризу. Био је страстан библиофил, те његова библиотека броји 6.680 инвентарских бројева. Књиге су на свим свјетским језицима. Данас се налазе у библиотеци Архива Херцег-Новог.

друштва, америчких и француских војника, грађана и српске војске чији је заповједник оваје био, уз све војне почасте. Покопан је иза Мале цркве савинске до гроба Борба Војновића.

Игуман манастира Савине Милутин Радуловић умро је 1. а. сахрањен, уз све почасте, 3. фебруара 1920. г.

Маја мјесеца (12) 1921. умрла је на Топли Елиза Ломбардић, рођена Дуковић.²⁹ Наредног дана, уз велико учешће народа, испраћена је до цркве на Топли гдје је обављено омијело, одржани говори, а сахрана је обављена сутрадан, по доласку сестре јој Борбине Пашић. Своје имање у Трсту оставила је за школовање православних младића који желе учити „лијепе умјетности — *le belle arti*».

Мјесец дана касније са Топле је према Мокринама кренула погребна поворка Јефта Беранића који је умро у Загребу лијечећи се од туберкулозе. Доброволац у балканским ратовима и солунски ратник. Из ратова је „извукао живу главу, али жали боже у рђавој кожи усљед силнијег напора и патњи у рату те га је најпослије немилу болест савладала и скршила“. Достојно је био испраћен, уз учешће музике, великог броја грађана, одржано је неколико говора и приложен велики број вијенаца.

Сахрана дугогодишњег начелника херцеговске општине Јефта Гојковића³⁰ описана је веома детаљно, а обављена је два дана након смрти — 13. јула 1922. године. До гробнице на Савини отпратила су га школска дјеца, музика, „велики број грађана и варошана, а сељана највише из Мокрина — гдје се покојник родио, док из осталих села слабо. Из Боке слаб одзив. Из Црне Горе одакле су се надали великом броју учасника, јер је покојник био сав Црногорац и Николовац и послије слома — ама баш никога за спроводом“. Са покојником се опростио др Божо Вукотић, прото П. Рафаиловић, правник Буј из Котора, мјесни војни командант Киклић, један Рус, и Нико Перов Доклестић. Пратила га је и једна почасна чета војника по посебном олобрењу Војне команде из Сарајева, јер је био учесник у оба кривошијска устанка и у херцеговачком, „Сахрањен

²⁹ Заоставштина Елизе Дуковић налази се у Трсту, а једна кућа у Новоме у којој је сада смјештен Информативни центар. Нажалост, о овој заоставштини не води се потребна брига, а и недовољно се на мјески користи.

³⁰ Јефто Гојковић био је према Записницима опћинског вијећа начелник херцеговске општине од 29. X 1877. до 9. X 1881. г., затим од 2. VI 1887. до 1901. г. и од 1905. до 1922. са прекидом за вријеме ратних дана. Његов брат Широ, такође је био начелник општине и то од 9. X 1881. до 18. III 1885. г., на поново од 2. VI 1887. вјероватно до 1899. г. Браћа су се често сукобљавала јер је Јефто био привржен Црној Гори а Широ Србији.

је о трошку опћине, а његов спровод и укол запао је опћину преко десет хиљада динара."

Школски надзорник Гојко Поповић, из Мојдсжа, на служби у Бенковцу, погинуо је несрећним случајем од прангије у Биограду на мору приликом дочека краљице Марије, 18. априла 1923. г. 24. априла испраћен је у родно село. Путем од Херцег-Новог, гдје је полазио брод са покојником, испраћали су га учитељи са дјецом. Уз бројне говоре колега испраћен је преко Топле и Игала, гдје су одржани говори, до породичне гробнице у Мојдсжу.

Забилежена је и смрт црногорског митрополита Митрофана Бана, родом из Грбља, који је учио и постригао се у манастиру Савини, те за вријеме кривошијског устанка (1869) пребјегао у Црну Гору. Поповић за њега каже да за вријеме аустријске окупације није побјегао из земље, већ је с народом дијелио добро и зло. „Својим поступцима код аустријских власти много зло је отклонио, што справљаху напаћеном јалном црногорском народу."

Потанко је забилежио и вијест о смрти и сахрани Стојана Протића који је умро у Београду 29. X 1923. године.

О доласку, проласку и животу руских избјеглица у Херцег-Новом, посебно о значајнијим личностима, налазимо такођер доста полатака. Тако је почетком јула 1920. г. забилежио: „Непрестано стижу амо код нас руске избјеглице, између којих има и генерала и другијех високијех достојанственика." Истог мјесеца из Дубровника је у манастир Савину стигао новгородски епископ Сергије. Детаљно је описао његов физички изглед и умне способности. „Манастир му се јако допао — а коме не би!" Прије одласка за Котор, односно за Дубровник, гдје је био на лијечењу, одржао је парастос на гробљу руских избјеглица (данас Градско гробље), а затим је говорио о стању у Русији са свога и гледишта својих истомисљеника.

Руске избјеглице су у хотелу „Бока" августа 1920. приредиле концерт, а приход од 2.000 динара намијенили дјечјем фонду који се требао основати за дјечју болницу у Херцег-Новом.

Крајем новембра исте године у Зеленику се искрпало 4.000 руских избјеглица који су стигли америчким и француским ратним бродовима са Крима. Поповић, наравно, са жаљењем говори о њиховој тешкој судбини и претходном „господском животу". Позитивно оцјењује настојање избјеглица да себи обезбиједе приходе за живот прихватајући се и најтежих послова. Замјера извјесном броју жена које су исувише догјеране, а све зато да би се допале мушкарцима, „град саме себе и ношњом и мажући лице и бојећи косу. То би се могло рећи и за многе наше жене", закључује Поповић. Иако религиозан, веома привржен цркви, Поповић сматра да су Руси сувише по-

божни „да не речем бигогни“. Затим наставља: „Нама Србима који смо најлибералнији у овом смислу између свих Словена, нешто чудно изгледа када видимо у цркви, како руски генерал или адмирал, или научењак клечи и туче челом патос“.

Приликом црквених обреда или неких других свечаности које су се одржавале у Херцег-Новом често је забиљежено присуство Руса. У Новоме је постојао и руски хор, а 10. IX 1920. отворена је Нижа руска гимназија, чији су баци, уз присуство општинских и црквених власти, приредили изложбу бачких радова 14. маја 1922. године.

Ондашње власти помагале су руским избјеглицима те не можемо очекивати да Томо Поповић прихвати бољшевичку власт у Русији. Зато он жали што приликом посјете генерала Врангелова пограничним руским четима у Новоме 3. X 1922. г., гдје су га Руси одушевљено дочекали, а по дужности и пуковник Киклић, није дочеку присуствовао ниједан представник општинске управе, нити је о доласку обавијештено грађанство које би, по његовом мишљењу, у великом броју изашло да дочека Врангелова.

Исто тако жали што није објављена смрт контраадмирала балтичке флоте на чији је спровод наишао 23. IV 1923. г. враћајући се из школе. Он сматра да га је требало сахранити код манастира, с обзиром на личност Алексија Глигоријевића Глигорјева.

Поред изнијетих података које налазимо на 227 страница које је стрпљиво исписивао Томо К. Поповић, потребно је поменути још неке.

Боравећи у Сплиту августа 1922. г. забиљежио је да је осмога тога мјесца стигла херцеговска соколска музика која је двије вечери држала концерте. Наступи музике били су веома добро примљени од сплитске публике. Десетог августа наша музика је са осталим соколским музикама из Покрајине кренула бродом до Ријеке, па за Љубљану, гдје се одржавао све-соколски слет.

Често пута приликом биљежења неких догађаја, посебно свечаности, Поповић описује и временске прилике или неприлике. Међутим, 9. октобар 1922. г. забиљежен је искључиво због невремена које је уз кишу, град и вјетар нанјело велике штете. „Поплавили вртови и виноградни, град отукао лишће. Маслине које су ове године родиле нијесу, вјетар све обрнуо, те их вода однијела бестрва. Поплаћмени су и магацини војни на Зеленици, те је штета неколико милиона. Било је и људских жртава. Један Црногорац се на Зеленици утопио, а нестало је и три војника на стражи бестрага.“ Невријеме је највише погодило села Куте и Сасовиће, али и Зеленику, Мелине и Жапјебе, а врло мало Поде, Требесин, Србину и град, док на Топли и Игалу није било никакве штете.

Иако се догађај није одиграо у непосредној околини Новог, сигурно је изазвао бројне коментаре и о њему се разишо глас и ван Боке, па је Поповић сматрао потребним да га забиљежи. Да га поменемо и ми. Јануара 1919. г. у Доброти је један Паштровић, који се повратио из Америке, револвером убио оца кала му је овај пошао у сусрет. Наиме, његов отац је био „рђав и неваљо човјек — тамо он нечовјек и издајница — за све вријеме рата шпијунисао и криво свједочио против своје браће, тако да су многи усљед његових денунција и свједочења стријељани били код тврђаве „Шпањоле“. Син се предао властима. На суђењу је ослобођен као човјек који у патриотском гњеву није могао пред собом да гледа Бранковића који је својој кући са недјелима најгрђе врсте оцрнио образ“.

Понешто у овим биљешкама можемо наћи и о самом аутору из тих година. Тако сазнајемо да је Томо К. Поповић новембра 1918. изабран за секретара Народног вијећа Херцег-Новог, да је наставник у гимназији, да је одаикован и пензионисан. 12. марта 1923. г. пред наставницима и ученицима гимназије предат му је орден св. Саве V степена. Исте године 17. јун био је дан завршетка школске године, а уједно и задњи радни дан Поповића. „Тако хвала Богу, послје четрдесет и девет година тешке наставничке дужности опростих се већ једном од школског прага.“ Децембра 1923. г. дошао је код њега кући Мирко Комненовић и обавијестио га да је добио националну пензију.²¹ Био је тиме веома задовољан. „Само да је будем у здрављу и веселу уживати коју годину.“ Уживао је све до своје смрти септембра 1931. године.

На основу биљешака које је пет година педантно волио Томо К. Поповић, лобијамо одређену слику збивања у Херцег-Новом за период од новембра 1918. до краја 1923. године.

Кроз странице ових биљешака можемо доживјети послужератну атмосферу било гдје на нашем тлу и шире, можемо проживљавати тренутке одушевљења или незадовољства, можемо живјети животом херцеговског краја прије шест деценија. Ипак морамо стално имати на уму ко је личност која је биљежила догађаје. Томо К. Поповић је човјек који није био оптерећен материјалним тешкоћама, нити бригом о породици, који је иза себе имао бројне успјехе на просвјетном, културном и научном пољу, који је увијек живио за књигу и са књигом, па је стога морао бити изнад своје средине, али ипак, он је личност која је потекла и живјела на овом тлу.

Природно, догађаји и личности виђени су и прихваћени онако како их је доживио Томо К. Поповић и његова најближа

²¹ Националну пензију добио је и општински секретар који је 23 године радио у овој школи, као и наставник Милосав — Глиго Бураковић.

околина. Треба имати на уму и то да је Т. Поповић човјек који је када је водио биљешке зашао у другу половину седме деценије живота, и да се кретао, да кажемо, „у вишим круговима“ своје средине.

Зато је сасвим разумљиво да у биљешкама нема говора о животу обичних људи — радника, сељака. Неко може примјетити, па то и не спада у једну хронику. Међутим, примјера ради, Томо Поповић забиљежио је поновно отварање „Српског дома“ и то детаљно, али о отварању и затварању Радничког дома у Херцег-Новом и суђењу члановима управе тога дома, нема ни помена.

Томо К. Поповић је Србин, православац, што је понекад јако изражено у његовим коментарима појединих догађаја. Са великим одушевљењем дочекао је ослобођење од Аустрије, стога је привржен новој власти, династији Карађорђевића. Он биљежи и догађаје везане за католичку цркву, јер је дио средине гдје је вјерска нетрпељивост непозната. Но, често пута он изражава незадовољство. Тако на пуне двије страшице говори о српству јер је незадовољан установањем југословенске државне заставе, јер српска застава и српски грб нијесу узети за државне симболе, „те ко је одрастао у духу српскоме, те који осјећа српски, не можемо да разумијемо високу политику оних који данас ведре и облаче у овој нашој новој држави“ — тако Поповић испољава своје незадовољство и према самој врховној власти. Слично је и приликом усвајања грегоријанског календара када послје цитирања извода из службеног „Далматинског гласника“ у Сплиту: „Овим је наиме чином Србија дала нашем народу римокатоличке и Мухамедове вјере најљепши доказ вјерске толеранције, која нам је и до сада била позната, јер се наприлику знало да Јевреји не уживају ни у једној европејској држави толико вјерске слободе колико у Србији“, каже: „Овако пише речени лист, а ја бих долао још и ово, српски народ никада није био у вјери фанатик“...

На неколико мјеста негативно се изражава о неким писањима и коментарима у хрватским новинама. Своју огорченост нарочито је изразио када је забиљежио убиство једног католика који се у пијаном стању понашао веома недолучно и агресивно према тројници српских војника у хотелу „Савина“ у Новоме 17. новембра 1918. г. Посебно га је иритирало што је покојнику приређен велики спровод. Но мислим да је овакво писање и посљедица што је ово сматрао „веома шкакљивим и неугодним догађајем“. Он даље каже „да ко буде читао о овоме мисли ће да сам ја затучени Србин и православни, али то није истина“. Овдје он више искаљује горчину због превртљивости људи и њиховом понашању, зависно од политичке ситуације.

Поповић са симпатијама пише о бискупу Ф. Ућелинију и прати сваки његов пролазак и боравак у Новоме. Но када је на годишњицу уједињења у цркви св. Јеронима пјевана „Лијепа наша“ умјесто „Боже правде“ онда се неповољно изражава о бискупу који је, по његовом сазнању, наредио да се та химна пјева.

Морамо навести да он често наглашава да је нешто написано ћирилицом, али када у биљешкама даје препис неког текста који је писан латиницом, он га и у својим биљешкама пише латиницом.

Он употребљава ријечи једног католичког бискупа речене у посланици, јер су потврда и његовог мишљења, када се говори о скидању црквених звона од стране Аустрије: „Једна од најкатоличкијех држава у свијету, Аустрија, диже звона са цркава, да од њих салијева топове, са којима ће таманити христијанство“.

Можда би сада очекивали да о Србима, посебно познатим личностима има најбоље мишљење. Не, о појединим Србима из своје средине даје доста негативне оцјене.

У овом раду изнесена су сва збивања у херцеговском крају и шире, од новембра 1918. до краја 1923. године, које је забиљежио Томо Крстов Поповић. Ми морамо бити задовољни и захвални што је водио овакве биљешке, али и жаљити што биљешке није водио дужи низ година. Такође морамо бити задовољни што су ове свеске са драгоцјеним подацима сачуване и на одрсебн начин опртавају херцеговску средњу непосредно послије првог свјетског рата, али Поповићевим виђењем појединих личности, збивања и његовим коментарима морамо прићи критички.

Summary

HERCEG-NOVI AFTER THE WORLD WAR I ACCORDING TO THE RECORDS OF TOMO K. POPOVIĆ

Marija CRNIC-PEJOVIĆ

Tomo Krstov Popović teacher, historian and author, born, lived and died in Herceg-Novi, left numerous works the most important of which is «Herceg-Novi — Historical Sketches» published in 1883, completed and adapted edition in 1924, photoprinted in 1982 on the occasion of the 600th anniversary of Herceg-Novi.

In his inheritance besides numerous letters exchanged with over 80 well known persons of his time, manuscripts, various records about the past of Herceg-Novi area, there are two notebooks that contain evidence of all the events in Herceg-Novi and its closer surroundings from the 1st November, 1918 to the 1st December 1923.

Having read these records carefully, we we may divide them into four groups according to the matter they cover and how much attention is paid to it. The first group would contain the events connected with the liberation and union of the Serbs, Croats and Slovenians, the decisions of the new authorities, as well as the events at the royal court. The second group would be composed of the evidence about various celebrations: state, religious, festivities on some important days. Special attention is paid to the establishment of the lower classes of the secondary school in Herceg-Novi, which was, it may be said, the second home of Tomo Popović. The third group could be made up of the records about the arrival to, passage through or longer stay in the town of the famous persons of the time. The fourth group would contain the data about the arrival, stay and way of life of the Russian emigrants who were present in a considerable number in this region.

Reading the pages of these notes one may experience the post-war setting in any part of our country and even wider, one may have a variety of experience, delight, or disappointment, the experience of the life of Herceg-Novi six decades ago. Yet, we should have in mind that Tomo K. Popović was a man without financial problems or family worries, who at the time when he started writing the notes had already had success in teaching, cultural and scientific work, whose life was closely related to reading and writing, so that he must have been above his environment and, consequently, the picture of Herceg-Novi region a few years after the World War I, studied in this paper, is the one seen and experienced by the sensibility and from the point of view of Tomo K. Popović, reaching us transformed like that.